

Őze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból.

Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. I–II. kötet.

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1996. 355 + 463 p.

A korábbi évtizedek udvarias érdektelenségét követően az utóbbi években a magyar történeti források kiadásának reneszánsza figyelhető meg. A Magyar Országos Levéltár forráskiadvány-sorozatának időleges megszakadásával a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke munkacsoportjának „Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez” címmel indított könyvsorozatát számolhatjuk a jelentősebb vállalkozások közé. A kor szak magyar nyelvű forrásainak kiadását Budapesten az ELTE BTK Középkori és koraujkori Tanszéke támogatta, gondozásukban főként missiliseket tartalmazó kötetek jelentek meg. Az egyetem mellett a Magyar Nemzeti Múzeum kiadvány-sorozatában a múzeum munkatársai közül főként Németh Gábor publikált magyar nyelvű forrásokat.¹ A Fons folyóirat elindításakor is a kisebb terjedelmű, ám fontos történeti értékkel bíró iratok kiadása az alapítók elsődleges célkitűzései között szerepelt.

Az alábbi, Őze Sándor nevével fémjelzett, a Magyar Nemzeti Múzeum által gondozott két kötetes forrásgyűjtemény a leginkább Dél-Dunántúlon fekvő Nádasdy-birtokok provisorá, Csányi Ákos, illetve a birtokok ura, Nádasdy Tamás közötti magyar nyelvű levelezést tartalmazza. A minden bizonnyal Nádasdy Tamással is rokoni kapcsolatban álló Csányit a XVI. század közepi Magyarország politikai életében igen fontos szerepet játszó főúrának legbefolyásosabb servitorai közé számíthatjuk. Feladatai közé tartozott az óriási birtokkomplexum és annak jövedelmeiből eltartott földesúri magánhadsereg ellátása, illetve irányítása, és így többé-kevésbé a török támadásoknak leginkább kitett területek védelmének megszervezésében is tevékenyen vett részt. Levelei a Nádasdy család viszonylag épen fennmaradt levéltárának azon sorozatát alkotják, amely éppen ezért a történettudomány majd minden ágában tevékenykedő szakmai közönségen kívül a helytörténettel foglalkozók népes táborának élénk érdeklődésére is számot tarthat. Kiadásukat az is nagy mértékben indokolta, hogy ebből a fontos, nagy mennyiségű

1 *Lauter Éva, S.: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). Bp., 1989., Várkonyi Gábor: Rákóczy György esküvéje. Bp., 1990., Kincses Katalin: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése, 1622–1644. Bp., 1993. Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Bp., 1990., Új: Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból. Bp., 1995.*

levélből álló forráscsoportból *Szalay Ágoston és Mályusz Elemér* mindössze egy-egy darabot közölt.² Csányi és Nádasdy Tamás levelezése eddig kiadatlan darabjainak kiadása tehát mindenképpen jó választásnak bizonyult, és a kötet anyagi és technikai hátterét biztosító, a jelenlegi kedvezőtlen tudományos könyvkiadási körülmények között is jelen lévő támogatók joggal várták egy olyan magas szakmai színvonalú forráspublikáció elkészítését, amely a nagyközönség érdeklődését és elismerését egyaránt megérdemelten váltja ki.

A kötetet kézbe véve azonban a missziliseket figyelmesen olvasó szakember egyre több olyan jelenségre lesz figyelmes, amely kétségessé teszi azt, hogy vajon a könyv teljesíti-e a tudományos művekkel szemben Európa-szerte méltán elvárható alapvető követelményeket? Ennek egyik okát abban látom, hogy a nagy számban megjelenő magyar nyelvű forráskiadványok ellenére még nem született olyan, a szakmai közönség többsége által elfogadott forráskiadási szabályzat, amely segítségével a forráspublikációk nívója egyenletesebbé tehető. Benda Kálmán 1974-ben a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozata 1607 és 1790 közötti részének forrásközlési szabályzataként megjelentetett tanulmánya³ mellett két további módszer vált általánossá. Az egyik esetben a forrást közlő a kiadásra kerülő magyar nyelvű iratot az eredeti írásmódnak mindenben megfelelően, betű szerint, míg a másik módszer szerint a mai helyesírásnak megfelelően, mintegy a forrást értelmezve bocsájtja a közönség rendelkezésére. Benda Kálmán szabályzata az utóbbihoz áll közelebb, míg a Nádasdy-levéltár anyagának magyar nyelvű missziliseit kiadó Mályusz Elemér a betűhív közlést választotta, amely inkább a betű szerinti átírás alapelveit követve jár el.⁴ Természetesen mindkét módszernek vannak vitathatatlan előnyei és hátrányai, amelyek alátámasztják az egyik vagy másik kiadási módszert választók érveit. A betű szerinti forrásközlés legfontosabb előnye az, hogy az így készült köteteket a történészek mellett a magyar nyelvtörténet kutatói is nagy haszonnal forgathatják, és általa az eredeti — néha igen jellegzetes — tájszólási eltérések is megismerhetővé válnak. Ennek viszont az a hátránya, hogy az eszerint elkészített kiadványok munkálatai jóval több munkát és nagyobb „szőrözést” igényelnek, illetve az eredeti források olvasásához nem szokott olvasót sokszor zavar-

2 *Szalay Ágoston*: 400 magyar levél a XVI. századból (1504–1560). Bp., 1861., ill. *Mályusz Elemér*: *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*. In: *Levéltári Közlemények* (= LK), 7. (1929)

3 *Benda Kálmán*: *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közötti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata*. In: *Századok*, 108. (1974) 436–475. p.

4 *Mályusz E.*: i. m. 1. (1923) 126–149., 287–309. p., 2. (1924) 55–69. p., 3. (1925) 68–85. p., 4. (1926) 94–129. p., 5. (1927) 83–103. p., 6. (1928) 66–86. p., 7. (1929) 231–277. p.

ba hozza, elidegeníti a szövegtől. Ezzel szemben a mai helyesírást követő módszer hívei az érthetőséget, a forrást közlő szakértelmének hangsúlyozásával az értelmezés fontosságát emelik ki.

Óze Sándor a két módszer általa módosított változatát használta, amely során fokozottan törekedett „az eredeti írásmód megőrzésére,” mely közben „elengedhetetlen volt az ingadozó helyesírás egységesítése, a következtelenségek kiküszöbölése”. Amint arra már azonban ő maga is felfigyelt, a XVI–XVII. században még semmi esetre sem beszélhetünk egységes helyesírásról, így olyan helyesírási gyakorlat sem alakítható ki, amely ezt a képzelt egységességet volna hivatott bemutatni. Ekkor még a kettős mássalhangzók jelölésének sincs kialakult gyakorlata, és emiatt az az Óze által oktrojált „következetes” kettős mássalhangzó jelölés sem tartható meg, amely során minden, egyébként ipszilonnal álló lágy mássalhangzónál egy „i” betűt told be. Ez a módszer véleményem szerint nem más, mint rosszul alkalmazott archaizálás, ami egy hitelességre törekvő forráspublikáció esetében semmiképpen sem alkalmazható. Ebben az esetben ez annál is inkább helytelen, mivel az író kéz — amint az a véletlenszerűen kiválasztott 25 darab átvizsgálásakor kiderült — a levelek többségében a kettős mássalhangzónál az „i”-t nem használja lágyításra. Az első — egyébként Mályusz Elemér által a Levéltári Közleményekben már közölt⁵ — kiadott levélben például egyáltalán nem találkozunk a lágyításnak ezzel a módjával. Ugyanígy az archaizálás számlájára írható a „kegyelmes”, „nagyságos” szavak feloldására egységesen bevezetett „kegyelmes(d)”, „nagiságos(d)”, „nachákod” átírat, amely hibát az elsőként közölt levélnél egy félreolvasás is súlyosbít: Óze a könnyen eltéveszthető „v” (ami az „uraságtok” szót rövidíti) betűt „n”-ként olvasva oldotta fel „nachákod” szóalakban. Ha azonban elfogadnánk az Óze által elképzelt helyesírás ezen szabályát, akkor érthetetlen tűnik, hogy az igen sokszor előforduló Szenyér és Koppány helynév esetében miért találkozunk a „Zenér” és „Kopán” szóalakokkal, vagy a 11. számú levélben a „keli” mellett ugyanazon az oldalon miért szerepel ugyanabban az értelemben a „kel” az „i” betű nélkül.

Hasonló jelenségre figyelhetünk fel az „ü, ű, ö, ő” hangok esetében is, ahol Csányi következetesen a „ew” betűkapcsolatot használta. A publikált levelek esetében sem az előszóban, sem pedig a lábjegyzetek között nem található semmilyen említés arról, hogy Óze mikor írja át „ö, ő”-ként, vagy „ü, ű”-ként, mikor használ rövid vagy hosszú ékezetet, és az ellenőrzött levelek vizsgálata során sem lehetett kimutatni semmilyen erre vonatkozó rendszert. Éppen ezért szintén az archaizálás

5 I. m. LK, 7. (1929) 262–264. p.

büvöletének róhatjuk fel, hogy az eredeti iratban „yew we” alak „jüwő”-ként szerepel, ami helyett helyesebb lett volna (ahogy az a bevezetőben áll) az érthetőséget is szem előtt tartó szabályzat szelleme szerint „jövő”-t, a „tewrewk” szót pedig a „terek” helyett „török”-ként átírni. Miután a mai és az „egykori” helyesírás elemeit felváltva, minden követhető rendszer szerint alkalmazza, Őze esetről-esetre a saját maga állította csapdába esve akkor is eltérő szóalakokat használ, ha a Csányi által írt betűalak és a ma is ismert és általánosan alkalmazott alak megegyezik. Ez tapasztalható például a Pethő személynév írásmódjánál is. A horvát eredetű gersei Pethő család tagjainak nevét Csányi következetesen „Pethew”-nek írta, az átiratban mindig „Pető”-ként olvashatjuk, ám a regeszták szövegében és a mutatóban ismételtelen a Csányi és a ma történésze által használt Pethő név szerepel.

Problémás a kis- és nagybetűk átírása is. Az eredeti iratokban szöveg közben Csányi általában nem használt nagybetűket, a szöveget az „item” szót rövidítő jellel tagolta nagyobb egységekre. Őze Sándor éppen ezért a jobb érthetőség miatt — egyébként helyesen — ezeket a szövegegységeket rövidebb mondatokra tagolta, és a mondatkezdés, továbbá az esetek nagy többségében a hely- és személynevek esetében használt nagybetűt. A levelek olvasgatása közben azonban itt is bizonyos következetlenségekre figyeltem fel. Érthetetlen például, hogy „Almás” helységnév melléknévi alakjánál miért szerepel majuszkula, és értetlenségemet csak tovább fokozta, hogy a Vas vármegyei rovókkal kapcsolatban az első levélben „vasvár megyei” alakban, míg a 12. számúban a dunántúli megye nevét külön és nagybetűvel olvashatjuk. A kötetek lapozgatása közben a számnevek átírásának egy elég következtelen módjával is találkozhatunk: ami hol az eredetivel megegyezően betűvel, hol pedig arab számokkal történik. Ez esetenként a XVI. századi számpaleográfiával foglalkozó kutatót annál is inkább félrevezeti, mivel az általam vizsgált levelekben Csányi egyetlenegyszer sem használt arab számokat, hanem azokat következetesen, minden esetben betűvel írta le.

Az ellenőrzött iratok esetében egyes helyeken félreolvasások és a gyakori vízfoltok el nem olvasása is megnehezíti a szöveg értelmezését. A rossz olvasatok az általam vizsgált levelekben csak kis mértékben módosították a mondat értelmét (a 12. levélben Őze „kegyelmességgel” helyett „kegyelmességéből”-t olvasott, illetve „Ecsdre” helyett „Értetem”-et), de típushibaként róhatjuk fel a „ch” betűkapcsolat és a „t” betű felcserélését, ami a XVI. században általánosan használt „c” betű félreolvasásán alapul.⁶ Ezzel ellentétben az ugyan nehezebben, de az ese-

6 Ilyen például a „karachon” szó „karáton”-ra, és az „érece = értse” ige „érte” alakra való változtatása. 76., 203. p.

tek többségében mégis olvasható vízfoltok megfajtásának mellőzése minduntalan arra készteti a szöveg teljes tartalmára kíváncsi olvasót, hogy az eredeti kikérésével csökkentse egyre növekvő érdeklődését. Emiatt mindenképpen érdemes lett volna nagyobb odafigyeléssel kislabizálni a csak rosszul olvasható részeket, vagy legalábbis megoldási javaslatokkal szolgálni az eredeti olvasására többnyire képtelen, az érdeklődő nagyközönség soraiból kikerülő olvasók számára. Miután Őze a bevezetőben nem részletezte, hogy a szövegben előforduló, Csányi által eszközölt javítások esetében hogyan jár el, ugyanígy hiányoltam azok — legalábbis lábjegyzetben való — feltüntetését.

A forráskiadás fontos tartozékai az egyes iratok elején álló regeszták, amelyek az iratokban való tájékozódást és a szöveg értelmezését egyaránt szolgálják. Különösen fontosak akkor, ha az iratközlő „*az eredeti írásmód megőrzésére*” is törekedett. A Csányi Ákos leveleinek élén álló kivonatok legtöbbször azonban csak rövid, semmitmondó tömondatokra szorítkoznak. Ennek legszebb példája a berzencei hírekről tudósító 76. számú levél, ahol a Babócsát ostromló török hadak felszereléséről, a vár alá felsorakozott ágyúkról szerzett értesületekről szerezhettünk tudomást, míg a regeszta lakonikusan csak ennyit közöl: „*Selpi, Budacsics Berzencére mentek.*” Ugyanez a regeszta egyben jól példázza a többi általános hiányosságait: a személyneveket szinte kivétel nélkül a levélben fellelt alakban, keresztnév nélkül közli. Ilyen a mutatóban semmilyen elképzelhető alakban sem szereplő „Serijeni” nevű történelmi alak, aki a szövegben már „Serjeni” néven is szerepel, és minden valószínűség szerint megegyezik a Dunántúlon honos Serjényi család egyik tagjával. Mikor megkísértem magamat meggyőzni, hogy ebben az esetben is csak a „nyomda ördögének” újabb incselkedéséről van szó, próbálkozásom eredménytelennek bizonyult, mivel a kontrollként használt névmutatóban még a Serjényi név sem szerepel, hanem a „Serienie, Serjéni” alakok Sörényiként találhatók meg. A már sokszor emlegetett archaizálgatás a különféle tisztségek, mesterségek, történelmi fogalmak meghatározásánál is jól megfigyelhető. A 248. számú missilisben például lendvai pattantyúöntő szerepel ágyúöntő helyett, az első levélben pedig Őze rovó hadnagyként említi a Vas megyei dikaszdedőt. Ez az egész művet jellemző régies, mára már avítottá váló stílus egyben a regeszták szövegére is rányomta a bélyegét, ami leginkább a már említett személyneveknél érzékelhető. Őze az egyébként jól ismert Horváth Márk szigetvári kapitányt például a 400. számú levélben a pozitivistá történetírókat oly jellemző patriarchizmussal egyszerűen „Markó”-nak titulálja, Ormány Józsat pedig többször csak „Józsa”-ként említi.⁷ A

7 Pl. 425. sz. levél.

regeszták legnagyobb hiányossága azonban nem ez, hanem hogy nem a jelentősebb eseményeket emeli ki, hanem többnyire jelentéktelen momentumokról olvashatunk bennük. Az 1549. szeptember 10-én kelt levélben például meg sem említi Szigetvárt, pedig Csányi elsősorban a dél-dunántúli végvár ellátásával kapcsolatban tett jelentést Nádasdynak a regesztában szereplő Márton porkoláb tevékenységéről.⁸ A regeszták adatszegénységére további bizonyítékokra lelhetünk, ha a korábbi levelekben említett események elfeledésére és az iratban szereplők kihagyására figyelünk fel. A regeszták többségét Őze oly módon szerkesztette meg, hogy azokból nem derül ki, hogy a forrásközlő az iratok átírása és más kutatásai során milyen — más számára csak nehezebben megszerezhető — háttérinformációk birtokába jutott. Egy ilyen összefüggő levelezés esetében ugyanis az ideális állapot az lett volna, ha az egyes regeszták a többi levél tartalmának, a magyar történettudomány prominens képviselői által elkészített, meglehetősen nagy számú publikációk ismeretével felvértezve, a levelek közötti tartalmi kapcsolat érzékeltetésével születnek meg.

Sajnos a szöveghez fűzött kétféle jegyzetapparátus is kidolgozatlanságról és a kiadás elveinek át nem gondolásáról árulkodik. A betűkkel jelölt, meglehetősen rapszodikusán használt filológiai és a „*történeti adatfeldolgozást elősegítő*” jegyzetek funkcióját jelen munkában nem igazán lehet élesen elkülöníteni egymástól. A 113. oldalon található 39. számú irathoz tartozó számmal jelölt jegyzetben a levélben szereplő „chemerlés” szót magyarázza (egyébként érthetetlen, hogy miért pont ezt az egy szót magyarázza, míg más szavakat egyáltalán nem old fel), ami inkább a filológiai jegyzetek között szerepelhetett volna, és az sem érthető, hogy a 204. oldalon található 1. számú lábjegyzet, mely a levél merész hangvételére hívja fel a figyelmet, mennyiben segíti elő a „*történeti adatfeldolgozást*”? Véleményem szerint hasznosabb lett volna a regesztában meg nem jelölt személyek nevét itt közölni, továbbá az iratban szereplő helyneveket is ekkor lehetett volna azonosítani. A filológiai lábjegyzetek számát pedig a javításokkal, illetve ennél jóval több megfejtésre váró szó feloldásával lehetett volna bővíteni. Mindemellett a filológiai jegyzeteknek közvetlenül a levél után helyezése sem könnyíti meg a missiliseket böngészők dolgát, mivel előfordul, hogy az olvasó csak több oldallal hátrább tudhatja meg, hogy a filológiai lábjegyzet milyen újabb hasznos információval könnyíti meg a levél olvasása közben felmerülő problémáinak megoldását. Szerencsésebb megoldás lett volna a betűvel és számmal jelölt jegyzeteket együtt, a lap

8 A 198. számú levél regesztájában csak érdekességekről olvashatunk, noha maga a levél ennél jóval fontosabb momentumot, Erdély és a királyi Magyarország politikai viszonyát tárgyalja.

alján közölni; erre a ma használt szöveg- és kiadványszerkesztő programok mind-egyike a lehetőségek széles palettáját nyújtja.

A Magyar Kamara Archívumának referenseként azonnal feltűnt az Óze Sándor által használt furcsa levéltári jelzet, amely egyáltalán nem igazodik a Nádasdy család missilis-gyűjteményének rendszeréhez, és csupán a levelek alján található csomó- és lapszámot jelöli, amely nem jelzet, már csak azért sem, mivel az anyag négy évvel ezelőtti bedobozolása során mind a raktári egység-, mind pedig a főlíószámok megváltoztak! Ugyanezen oknál fogva a mikrofilmezés miatt az iratokra kerülő oldalszámok feltüntetése sem volt szerencsés megoldás.

A kötetekhez csatolt hely- és személynévmutató névanyaga egységesítésének és a személynévek azonosításának hiányát is a munka egyik hátrányának kell tekinteni, mivel több esetben rossz vagy a missilisekben használttal azonos névalakot ad meg. Véleményem szerint egy ilyen, terjedelmében nagy formátumú könyv esetében ezt a problémát is egy kis időráfordítással és odafigyeléssel meg lehetett volna oldani. A Serjényi családnévről már tettem említést, de más ismeretebb nevek esetében is ezt figyelhetjük meg. Az esztergomi várat feladó Martino Lascano spanyol kapitány például egyszerűen Laska néven, míg Zárkándi Pál Szárkándiként szerepelnek. Zavaróan hat a tisztségek és különféle helységek helyesírása is, amely során egyes katonai és közigazgatási hivatal nagybetűvel írt (Délvidéki Kapitány, helyettes Horvát bán, Gyulai kapitány, illetve a schmalkaldeni háború Szumalkaldeni-ként szerepel). Ugyanez figyelhető meg az egyébként kissé kidolgozatlanak tűnő történeti bevezetésről is. A forráskiadványok bevezetőjének az lenne a feladata, hogy az adott korszakban járatlanabbaknak is olyan háttérismereteket adjon, amely birtokában a közölt források értelmezése egyszerűbbé válik számukra, hiszen arra is gondolni kell, hogy a főként helytörténettel foglalkozó „amatőr” kutatók többsége nem járatos a legújabb történeti irodalomban. Emellett a bevezető tanulmányok arra is nagyszerű lehetőséget nyújtanak, hogy az iratokat közlő történész korábbi ismereteinek felhasználásával újabb szempontokkal szolgáljon az adott korszak és régió megismeréséhez. Csányi Ákos levelezése erre kiválóan megfelel, hiszen a Nádasdy-birtokokon betöltött tiszte és a nádorhoz fűződő személyes jó viszonya következtében Csányinak lehetősége nyílt az események közvetlen megfigyelésére, illetve irányítására. Helyesebb lett volna tehát, ha Óze a leveleket író Csányi Ákos életrajzán keresztül mutatja be a Nádasdy-birtok szertőitorainak tevékenységét, a familiárisi viszony alapvető elemeit, a birtokok kormányzatát és a török elleni védelmet ellátó magánfőldesőri hadsereg magját alkotó vitézlő rend kialakulását. A történeti személyek nevének egységes helyesírására itt is jobban ügyelnie kellett volna: a Sennyey név „Sennyey–Senyey–Senyei” alakban egyaránt előfordul. A tanulmány átgondoltabb megírása esetén a kissé csapon-

gónak ható gondolatsorokat is világosabbá lehetett volna tenni, mivel a könyv bevezető tanulmánya jelen állapotában inkább a levelezésből kimazsolázott érdekeségek gyűjteményének, mint modern történeti kérdéseket feldolgozó vagy legalábbis háttérinformációkat közlő tanulmánynak tekinthető.

A kötetet forgató kutatóra a minduntalan feltűnő durva nyomdahibák és a kötet kivitelezésének igénytelensége is bosszantóan hatnak. Szinte nincs olyan oldal, ahol egy-egy betű vagy szótag ne hiányozna, és a különféle kiadványtechnikai melléfogások, a lábjegyzetek el-elcsúszása, a jegyzetekben használt betűtípusok, továbbá a betűk nagyságai közötti ugrálások minduntalan elégedetlen morgolódásra késztetik az egyébként nem olcsó kötet olvasóját.

A Csányi Ákos és Nádasdy Tamás közötti levelezést tartalmazó munka — amely a misszilisek tartalma miatt a korszak kutatói és a nagyközönség érdeklődésére egyaránt joggal tarthat számot — tehát nem felel meg mindazon követelményeknek, amelyet a ma szakmai közvéleménye egy modern forráskiadvánnyal szemben mindenképpen elvárhat. A kiadás elveiben Őze véleményem szerint rosszul próbálta meg vegyíteni a betű szerinti és a mai helyesírást alapul vevő átírási módszereket, ráadásul saját, a figyelmet inkább kidolgozatlanságával magára felhívó metódusát ő maga sem követte következetesen. A mára már elég tetemes történeti irodalmat sem használta fel megfelelő módon, ami elsősorban a bevezető tanulmány és a jegyzetapparátus szakmai színvonalára nyomta rá a bélyegét. A minduntalan visszatérő momentumként felfedezhető archaizálgatás pedig a történeti források hiteles visszaadására törekvő kiadvány esetében inkább a történeti hűség megcsönkítésének tekinthető. Ha még nincs is olyan írásba foglalt módszer, amely meghatározná a forráskiadások legújabb módszertani elveit, a már megfelelő szakmai szintet elért és kiadott kötetek már mutatnak bizonyos tendenciákat és alapelveket. Csak ezek ismeretében és felhasználásával érdemes belevágni a forráspublikáció nehéz munkájába. A szakmai nível megtartása jelenleg annál inkább fontossá vált, mivel a tudományos művek kiadása a korábbi évekhez képest jelentősen megnehezült, az anyagi és kiadói támogatottság pedig még jobban szétforgácsolódott. Éppen ezért a rendelkezésre álló anyagi és technikai forrásokkal sokkal megfontoltabban kell bánni, és a kiadásra kerülő munkák megszürését jóval nagyobb odafigyeléssel kell elvégezni, hogy valóban a történettudomány számára értékes művek kerülhessenek a szakemberek, illetve az érdeklődő nagyközönség polcára. Véleményem szerint a jelen munka alapját képező levelezés nagyszerű lehetőséget nyújtott erre, amit kevesebb kapkodással és nagyobb figyelemmel ennél sokkal magasabb színvonalon lehetett volna megoldani. Sajnos erre ebben az esetben nem került sor.